

Метафоричний розвиток семантично підпорядкованого номінації *земля* поетоніма *лан*

Показовий для сучасної лінгвістичної науки пошук складників мовної моделі світу зумовив активне поширення когнітивного підходу до інтерпретації явищ національної поетичної мови, поживавлення інтересу до проблем з'ясування природи універсальних поетичних образів та особливостей їх функціонування у художніх текстах. Однак, на жаль, поза належною увагою дослідників поки що залишаються парадигматичні зв'язки цілого ряду категоріальних мовних одиниць, лексико-семантична структура яких засвідчує динаміку від конкретно-предметного до поняттєвого значення, що забезпечує їм статус знакових для української словесності образів – архетипів, символів, концептів, мовно-естетичних знаків національної культури тощо. Тяжіючи до узагальнення і філософського смислового наповнення, вони опосередковано виражають сутність певних явищ, є художніми кодами світоглядних та духовних засад життя народу, «в загальному сенсі є продовженням природної релігії: творець відкривається у творінні; серце людини любить у явищах світу фізичного всюдисущий дух» [3: 60].

Однією з таких лексем є номінація *земля*, яка в сучасній українській поетичній мові має статус яскраво й різноаспектно конотованої лінгвальної одиниці, належить до категорії національно значущих мовно-естетичних феноменів. Н. Д. Арутюнова кваліфікує такі мовні знаки як світоглядні поняття, вказуючи, що вони є «особистісними і соціальними, національно специфічними і загальнолюдськими. Вони живуть у контекстах різних типів свідомості – побутової, художньої і наукової» [1: 3].

Варто вказати, що пізнання внутрішньої форми номінації *земля* неможливе без встановлення її репрезентативних якостей, визначення ряду об'єктів дійсності, які вона позначає. З огляду на виразні етнокультурні та етносоціальні особливості світогляду українського народу, внутрішня форма саме цієї номінації виразніше, ніж інші мовно-естетичні знаки національної культури, акумулює, зберігає та експлікує минулий мовний досвід колективного сприйняття землі як реалії навколишнього світу та основи національного

УДК 811.161.2'371

ландшафту, способу господарювання, а відповідно – добробуту, відтворює широкий контекст пов'язаних із цими аспектами знань, що певним чином трансформується у специфічних стильових умовах, задовольняючи комунікативні, експресивні та лінгвоестетичні потреби сучасного соціуму.

У сучасній українській лінгвостилістиці вже напрацьований певний досвід аналізу концептуального образу *земля*. Цією проблемою займалися О. О. Потебня, М. М. Бахтін, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко, В. В. Кононенко, Л. І. Мацько, В. В. Жайворонок, Л. І. Шевченко, А. К. Мойсієнко та ін.

Одним із семантичних векторів лексеми *земля* є 'місце життя і діяльності людей', 'грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин' [2: 364], за яким у мікропарадигми *земля – простір, земля – поле* вклинюється лексема *лан*, синонімічна з виділеними значеннями як 'простір, у межах якого відбувається певна дія', 'великий безлісий простір оброблюваної землі, межі' [2: 480]. Ця обставина і той факт, що уже здійснені окремі розвідки не можуть задовольнити потреби в описі повної лексико-семантичної, тропеїчної та етнолінгвальної парадигми такого виразного мовно-естетичного знака національної культури (термін обґрунтований та уведений у науковий обіг у працях С. Я. Єрмоленко) [6] слугують вагомим мотиваційним чинником для обґрунтування **актуальності** пропонованої статті.

Метою нашої розвідки є визначити особливості вживання номінації *лан* у мові української поезії ХХ століття, як одного з семантичних векторів лексеми *земля*.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

- 1) окреслити кількість семантичних, образно-асоціативних розгалужень у вживанні лексеми *лан* у мові української поезії;
- 2) вивчити парадигматичні й валентні властивості номінативного ряду зі стрижневим компонентом *лан*;
- 3) з'ясувати частотність та актуальність вживання лексеми *лан* в українській поетичній мові ХХ століття.

Здійснивши дослідження, констатуємо, що в дібраному для аналізу матеріалі відсоток частотності уживання лексеми *лан* невеликий і засвідчує певні обмеження щодо часу актуальності її вживання в мові поезії ХХ ст. – приблизно до середини 50-х років. Це засвідчують і відомості «Словника епітетів української мови» [4: 182–183].

Зауважимо, що саме сема 'простір' найбільш виразна в аналізованому мовному матеріалі, причому лексема *лан* вказує на широкий, важко осяжний простір, який ніби споглядають з певної височини.

В одних випадках ця територія має конкретне означення, наприклад: *Над українськими ланами/ Дух неокласики буя. / І раз у раз чаюють з нами/ Леконт де Ліль, Ередія (М. Зеров); А як піймав би птицю вогняну,/ то хай над цим ланом подільським лине/ і сяє загравою по ночах/ на всю широку, буйну Україну (Ю. Клен); Проміряли не раз, не двічі/ стрілецькі сотні край дідів/ були на Хортиці, у Січі,/ серед чернігівських ланів (Ю. Клен).*

В інших контекстах *лан* асоціативно означається як певне покриття з формою прямокутника чи квадрата – *хустка*, *килим*: *Лани – як хустка в басамани,/ а з підметів низьких долин/ заносить духом конопляним/ і вигорілим тхне полин (М. Драй-Хмара).*

Зорова картина великого й різноманітного, об’ємного земного простору створюється через образ пташиного польоту над ланами, асоціації земного простору з пташиним ширококриллям, наприклад: *А навколо лани вдалині, вдалині/ розлетілись, як птиці блакитні (В. Сосюра). Порівняймо: В однім колгоспі довго нас водили, Показуючи птаство й корови, Росистий сад, від плоду обважнілий, Із коропами ситими стави, Дитячі ясла, лан ширококрилий (М. Рильський).*

‘Простір’ у поетовій уяві – це й життя як праця духу, тому цілком органічне порівняння *лану* та *душі* в такому прикладі: *Душа – неначе випалений лан (М. Руденко).*

Варто вказати, що у мові аналізованої поезії актуальна тема війни пов’язана з означенням стану землі, ґрунту: *Там з-під її [держави] сивини/ – Вихрйти коней Батієвих,/ Зорані списом лани (Б. Олійник); Ну і пішов я ланами/ там ешелони, сніги (В. Сосюра).*

Акцентуємо увагу на тому, що у тих випадках, коли лексема *лан* співвідносна за семантикою з номінаціями *земля*, *ґрунт*, відзначаємо розширення епітетної сполучуваності як засобу інтимізації відношень людини (ліричного героя) та рідної землі, батьківщини: *Засівів ранніх лане пресвятий (М. Рильський); За лісом крізь лагідний лан/ Дороги до міста лежать килимами (Ю. Клен) О, тут блакитно квітне тільки згадка/ про те, що є на світі рідний лан (Ю. Клен) (пор.: Рідний степ – широкий, вільний, тишнobarвний і квітчастий (М. Вороний), як засобу живописання словом щодо означення стану природи та певній території: *Вже минаємо Поділля і лани родючі та рясні./ Як знайомо пахне зілля (Ю. Клен); Він плинув важко, впертий і безмірний, Мов хвилі, гнав важкоколоський лан (Є. Маланюк).**

Ця притаманна українській поетичній традиції мінорність вислову втілена в метафорі *лоно ланів* (пор. *лоно землі*), через яку представлено аналізо-

вану вище міфопоетичну семантику землі-матері: *О згадай, як на лоні ланів/ Під косою лягала пшениця* (Ю. Клен).

Виконане дослідження дає підстави стверджувати, що традиційний для української поезики образ широкого земного простору втілений: в епітетних сполуках (*широкий лан, розложистий лан*), а також у семантично співвідносних генітивних метафоричних конструкціях (наприклад, *широчінь ланів*). Порівняймо: *Полтавщини широкий лан/ І цвіт рясних червоних маків* (Ю. Клен); *Хвилюється широкий лан зелений,/ Волошки, ніби зіроньки, блищать,/ На тонких стеблях крапельки студені/ Минулого дощу веселчасто горять* (М. Рильський); *Тут пориває туга в край надземний,/ Тут хаців темну глибочінь/ перетяли яруги темні, але ведуть у широчінь/ ланів розложистих* (Ю. Клен). *Мигтить минулого екран,/ спливає з мли років Кучаків*. Прілюстрована епітетика лану співвідносна з епітетною валентністю номінації *степ* (порівняймо: *Рідний степ – широкий, вільний* (М. Вороний); *Безмежний степ вперше цупко брав мене,/ оторопілого малюка, в свої сиві долоні* (І. Драч); *У цих краях торгуючи давно,/ грек прорубав у Скіфію вікно,/ У ті степи неміряні, небачені* (Л. Костенко).

Зауважимо, що уснопоетична традиційність мовообразу лану поєднується з Шевченковим епітетом *лани широкополі* як інтертекстуальною структурою, вона впливає на лексичне наповнення оновленого трансформованого образу, його емоційно-експресивне забарвлення, порівняймо: *Там, де верби, клени і тополі,/ в даліні, в кривавій долині,/ де Дніпро й лани широкополі,/ на моїй коханій стороні* (В. Сосюра); *Реве Дніпро, й лани широкополі / Медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко).

Семантику ‘великий земний простір’ передає й епітет *безконечний лан*: *По один бік дороги милував очі безконечний лан озимини* (Є. Маланюк).

Епізодично трапляються колоративні епітетні сполуки такого типу: *Пашів простір спліснїлий/ Порослим бур’яном,/ Де порожньо і голо/ Сірїв безбарвний лан* (Ю. Клен).

Отже, здійснене дослідження дає підстави констатувати, що поетична номінація *лан* має позитивну маркованість. Особливості її вживання в мові поезії багато в чому збігаються з функціональним навантаженням лексем *земля, поле, степ*, при цьому слово *лан* є менш частотним, тому ми й не можемо виділити велику кількість семантичних, образно-асоціативних розгалужень у її вживанні. Найбільшу продуктивність виявляє у мово стилях авторів першої половини ХХ ст., у мово стилях шістдесятників вживається значно рідше, а в мові поезії дев’яностників не зафіксована взагалі.

Входження номінацій *лан*, а також менш активно вживаних конкретизаторів образу *земля* (як-от пісок, нива, город, рілля тощо) в універсум поетичного словника ХХ ст. забезпечує їх використання в ролі смислових центрів численних експресивно ступеньованих рядів епітетів, різних структурних та семантичних типів метафор, порівнянь, перифразів тощо. Вони також підтверджують неперервність і динамічність української лінгвопоетичної традиції на хронологічному зрізі ХХ ст.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Истина : фон и коннотации / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка : культура. концепты. – М., 1991. – С. 21–31.
2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики : формы времени и хронотопа в романе : очерки по ист. поэтике / М. М. Бахтин. – М. : Худож. л-ра, 1975. – 504 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1426 с.
4. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография : избр. тр. / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 310 с.
5. Ермоленко С. Я. Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів / С. Я. Ермоленко // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 38–47.
6. Ермоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови / С. Я. Ермоленко // Мовознавство. – 2007. – № 3/4. – С. 3–12. – Бібліогр.: 25 назв.
7. Квятковский А. П. Словарь поэтических терминов / А. П. Квятковский. – М.: ОГИЗ, 1966. – 238 с.
8. Ковальов В. П. Виразальні засоби українського художнього мовлення / В. П. Ковальов. – [Херсон : Херсон. міськ. друк.], 1991. – 125 с.
9. Кожевникова Н. А. Метафора в поэтическом тексте / Н. А. Кожевникова // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 145–165.
10. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : зб. ст. / В. І. Кононенко. – К.; Івано-Франків., 2002. – 460 с.
11. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія. – К, 1994. – С. 201–256.
12. Кочерган М. П. Слово і контекст : лексич. сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – Л. : Вища шк., 1980. – 183 с.
13. Потебня А. А. Из записок по истории словесности. Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое / А. А. Потебня. – Х., 1905. – 649 с.
14. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

15. Семененко Л. А. Конототивне значення лексичних одиниць як об'єкт вивчення лінгвостилістики і конототивне значення слівформ як об'єкт вивчення морфостилістики / Л. А. Семененко // Записки з загальної лінгвістики. – О., 2002. – Вип. 4. – С. 23–28.

16. Сидельников В. Поэтика русской народной лирики / В. Сидельников. – М. : Учпедгиз, 1959. – 128 с.

17. Словник епітетів української мови / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

Nataliya KALINIUK

Metaphorical development semantic subordinate of the nomination *earth* poetic word *the field*.

The features of the use in the language of poetry of poetic nomination *the field* are outlined in the article. Paradigmatic and valency properties of nominative row with the rod component *the field* are studied. Frequency and actuality the use of lexeme *the field*, amount of the semantic, figuratively associative branchings in its using in the language of the Ukrainian poetry of XX of century is found out.

Олена Кумеда

Загальнонародна та рідкісна діалектна лексика ХІХ ст. у мові першодруків творів П. О. Куліша

В українському мовознавстві давно назріла потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників на тлі локального говіркового оточення авторів, водночас – і в оперті на докладний аналіз першодруків, а в перспективі – і на рукописи. Такі дослідження дозволять створити мовні кадастри вихідних текстів з різних ареалів, на підставі яких можна буде з'ясувати міждіалектні, а фактично – міждіалектні, зв'язки, стане можливим докладне дослідження механізмів формування основ літературного стандарту.

Визначення особливої ролі П. О. Куліша в становленні літературної норми, її свідомому випрацюванні переводить часткове питання про місце діалектизмів у текстах творів цього автора в загальнонотеоретичну площину